

SPISOVATEL A SPOLEČNOST

Giuli Lezhava (Institut gruzínské literatury, Tbilisi, Gruzie)

*Ubíhající dny a měsíce jsou jako bezčasí
poutníci. Roky, jež přicházejí a zase
odcházejí, jsou také poutníci. Sám život je
cesta.*

Bašó

*Žil samotnou myšlenkou pro samotnou
myšlenku.*

Etienne Gilson

Román *Příběh inženýra lidských duší* je jedním z nejvýznamnějších děl Josefa Škvoreckého. Je to román mnoha rovin, svou formou postmoderní, svým obsahem politický; ačkoli nejen to. Škvorecký zpracovává několik základních témat: autorovo *alter ego*, postoj Dannyho Smiřického k různým vrstvám společnosti či sociálním skupinám, ke svým studentům, k ženám, demonstruje jeho názor na nacisty a komunisty a úvahy o vztahu jednotlivce a společnosti.

„Musím nalézt osobní prospěch, proč bych měl mluvit pravdu, pravdu, která nebude rušit ničí představivost, bez šokujících názorů, které jsou všeobecně přijímány.“ Tato slova pronesl René Descartes, ale stejně tak by mohla patřit i Josefu Škvoreckému. K dosažení svých cílů si Škvorecký zvolil postmoderní formu, v níž převládá zmatení časových rovin a volná asociace myšlenek; působivě tak zobrazuje atmosféru strachu a podezírání, která panovala jak v předválečném, tak i v poválečném Československu.

Z pohledu umění – a to je pouze můj subjektivní názor – si lze tento román představit jako surrealistický obrázek: paže důstojníka SS se svastikou, pár boschovských postav rozesetých všude možně, Stalinův výrazný knír, zamyšlená silueta spisovatele kdesi v rohu a v popředí samozřejmě Nadiny obrovské planoucí oči, které doplňuje její průhledná, kostnatá postava, připomínající hadr přehozený přes malbu.

Pokud se na chvíli zřekneme všech „-ismů“, lze tento román chápat jako „pouť po duši“ či „cestu mysli“, jako opravdový proces myšlení, jenž je vyjádřen slovy. Autor – či hlavní hrdina – je introvert, který vyjadřuje své myšlenky v metaforách. Své postavy vybavuje ironií, často sarkasmem, avšak z neúspěchů jiných nemá škodolibou radost. Právě naopak, je

tolerantní vůči společnosti, ženám i svým přátelům. Je to ten druh člověka, na nějž se přesně hodí rčení „*homo sum, humani nihil a me alienum puto*“.

Jsem si jistá, že čtení této knihy je skutečným požitekem pro všechny západoevropské čtenáře, lidi v Americe a kdekoli jinde, avšak myslím, že je tato kniha obzvláště milá publiku z postkomunistických zemí; je tomu tak především proto, že se čtenáři dokáží vcítit do kůže hrdinů a pochopit všechny události prizmatem své osobní zkušenosti. V tomto ohledu tento román není jen realistický, ale do jisté míry i historický, neboť zpodobňuje politickou a ideologickou situaci v Československu jak před druhou světovou válkou, tak po ní a po Pražském jaru roku 1968.

Základní témata románu jsou diktatura a násilí. Škvorecký je obecně proti jakémukoli násilí, ale v této knize používá k vyjádření svého odporu ironii, atributy grotesky, vtip a sarkasmus. Nic mu neunikne. Stalinův portrét vykresluje pomocí slov převzatých z Conradova *Srdce temnoty*. Conradovo chápání despoty a diktátora se podobá Škvoreckého osobnímu mínění o sovětském diktátorovi, i když byl Conradův text vydán už roku 1902. Škvorecký chce u svých studentů v Kanadě i u čtenářů kdekoliv evokovat protest – proti fenoménu Stalina, jehož ze srdce nesnáší.

Stalinovo jméno a osobnost se v knize vyskytuje několikrát přímo i nepřímo.

Ve Vratislavově dopisu Smiřickému jsou parodovány scény nejrůznějších oslav, především oslavy tzv. Vítězného února a slavnostního sjezdu SSM. Celým příběhem prostupuje vynikající humor, který se nejlépe projevuje při recitaci oslavných veršů na velkého vůdce. Nicméně nejvíce oceňuji, že jsou všechny scény vylíčeny tak reálně. Ti starší z nás, kteří žijí v postkomunistických zemích, si jistě vzpomenou na mnoho takových scén z minulosti!

Stalin byl gruzínského původu. Nechci být ironická, ale když žil Stalin v Gruzii (jeho partajní přezdívka zněla Koba, zdrobněle Soso), psával romantické verše o růžích a studoval náboženství. Pak Gruzii opustil a po Leninově smrti se stal bolševickým vůdcem a později generalissimem. Stala se z něho politická figura, která z Ruska vytvořila monstrózní vojenský stát. Jeho ambice vysoko čněly nad zájmy a hodnotami toho malého národa, z nějž pocházel. My Gruzínci jsme sdíleli stejný osud jako mnoho milionů dalších občanů SSSR a dalších satelitních států. Problémy, jimž nyní čelíme, jsou jeho dědictvím. Stalin byl produktem své doby. Nejde tu však jen o orientální mentalitu, protože Hitler žil ve stejné době a byl představitelem jedné z nejcivilizovanějších zemí Západu.

Avšak nejvíce alarmující a znepokojující fakt je, že po nějakých jednapadesáti letech po Stalinově smrti se některé prokomunistické organizace (jako např. Stalinova organizace)

snaží o jeho rehabilitaci. Nevím, jak to celé dopadne, ale podle mého to vypovídá o tom, že Rusko je ještě daleko od vytvoření demokratické společnosti.

Neméně důležité je téma emigrace. Emigrace je pokaždé směsice; emigranti tvoří konglomerát lidí různých mentalit. Autor o nich mluví a popisuje je ironicky, ale zároveň se soucitem. Stojí jakoby stranou a nesdílí radikálnost některých svých spoluexulantů. Jejich absurdní, fanatické plány poodhaluje s humorem a ironií, což je činí zároveň legrační a ubohé (například záměr pana Pohorského). V jiném románu definuje Škvorecký radikálnost takto: „Blbost, špatné svědomí nebo nezvládnutelná nenávisť.“ (*Dvě vraždy v mém dvojím životě*)

Na druhou stranu tyto emigranti tvořili velkou skupinu lidí s pokřivenými životy, které byly důsledkem politických bitev. Jejich pocity byly rozděleny vedví: nevěděli přesně, co ve skutečnosti chtějí, jejich přání a tužby byly najednou příliš abstraktní a jejich utrpení pokračovalo. Jejich myšlenky stále směřovaly k rodné zemi a k životu, který tam vedli. Byli navždy připoutáni ke své zemi, „která nemůže být ani ubita, ani nám ji nemůže nikdo vzít“. Osud emigrantů je všude stejný.

S problémem emigrace úzce souvisí otázka svobody a perzekuce. Podle Hobbese není stát ani přirozený, ani dobrý, avšak je nutným zlem, kterého je potřeba ke ovládnutí většího zla, které by nastalo, kdyby se vlády chopily lidské vášně a násilí. Avšak filosofický postoj Platóna a řeckých filosofů byl s touto doktrínou v příkrém rozporu. Řekové věřili, že dobrý život je možný pouze v dobrém státě. Ale co je to dobrý stát? Toto je samozřejmě otázka politické filosofie a my ji zde nebudeme nijak rozvíjet. Ale autor, který opustil svou vlast, protože už má jakékoli perzekuce dost, si s úlevou vydechne a řekne, že dobrý stát je ten:

„... v němž každý cítí úlevu, která pramení z pocitu, že už není dále třeba odkládat své sny na neurčito.... kde strach, jenž každého ovládal, najednou zmizí, protože už se není čeho bát.“

Strach! Ti, kteří jej nezažili, ti, kteří nežili v komunismu, mohou chápat jen povrchně, jaký druh strachu má autor na mysli. Tento strach odněkud vyvěrá, ale nemá konkrétní důvod. Pronásleduje vás na každém kroku, ale zároveň je hluboce zakořeněn přímo v nitru každé lidské bytosti, která je jím – ať už vědomě, či nevědomky – pohlcována. Řídí veškeré její kroky, ale i veškerá vyřčená slova; člověk si vytvoří svého „vnitřního cenzora“ a stane se jeho vězněm. Pak už neví, čeho se bojí, protože sice ví, že se ničeho nedopustil, ale přesto se bojí. Neví, jak dlouho bude Strach trvat, či co následně zaujme jeho místo. Nebo možná ví? Trpí obavou, že „váš život ovládá někdo jiný, že existuje nepřeberné množství neviditelných spiknutí, které vás okradou o vaše nezávislé myšlení a jednání; tento pocit je všudypřítomný.“ (Tony Tanner: *City of Words*, 1971).

Ale co je tedy esencí života pro opravdového tvůrce, který nemůže publikovat pravdu? „Psát brak a prezentovat jej jako literaturu, či psát a nepublikovat?“, Nebo si nasadit masku, která představuje způsob, jak se vypořádat s perzekucí? Ale napadne vás i Sokrates i současní disidenti, kteří i tváří v tvář útlaku zůstali přímí a kteří čelili smrti nebo vyhnanství. Otázka exilu je v mnoha ohledech komplexní problém.

Tvůrčí duch touží po duchovní a intelektuální svobodě, jež se stává nejvyšším principem, který umělec potřebuje, aby nezemřel. Pro umělce se stává otázkou „být, či nebýt“.

„Duše žízni po svobodě,
jako zasažený jelen žízni po čistém proudu.“

(Galaqioni, známý gruzínský básník 20. století)

Postoj hlavního hrdiny ke studentům je velmi zvláštní a křehký. Jeho přístup je psychologický a filozofický, ačkoliv je zároveň často ironický a dokonce cynický. Pokouší se porozumět jejich vnitřnímu charakteru, snaží se dozvědět a vycítit, co se skrývá za slovy či výrazem jejich tváří. Po svém se pokouší vzbudit v nich nejen lásku k literatuře, ale i hlubší porozumění a vzbudit v nich pocit tolerance a filozofického přístupu ke světu, k událostem a k jednotlivým lidem. Prostřednictvím výkladu a diskusí o různých autorech se Smiřický snaží – spíše si to zbožně přeje –, aby se z nich staly nezávislé osobnosti. Tím, že je popouzí provokativními otázkami, dává jim šanci bránit své názory (například diskuse s Hakimem či Irenou). Je to humanista, a tedy antirevoluční člověk; co se konceptu revoluce týče, vyjadřuje se jasně. Když čte studentům úryvek z Conradova díla *Na očích západu*, předkládá jim pravdivý, bolestný a smutný obrázek revoluce: „...naděje groteskně zrazeny, ideály zkarikovány“. Smiřický nechce, aby se jeho studenti, ta nádherná mladá stvoření, vůči nimž chová největší laskavost a něhu, stali jednoho dne obětmi jakékoli revoluce.

Pomocí analýzy, argumentace a diskuse nad díly nejrůznějších autorů se profesor Smiřický snaží vstřípnit studentům porozumění esenci literatury a životu jako takovému. A tak se kousek po kousku, krok za krokem, stává „inženýrem jejich duší“.

Jednou z nejdojemnějších stránek jeho života je láska a milostné aférky. Danny je estét a ženy jsou pro něj ztělesněním krásy. Obzvláště dojemná byla jeho mladá láska k Nadě, která se vine celým románem a kulminuje v zachycení Naděiny tragické smrti. Zvláště zábavné jsou jeho milostné aférky, z nichž některé jsou platonické a některé se dokonce netýkají Marie, Irene, Ireny ani ostatních dívek. Svým způsobem je k nim upřímný, ale stále v něm zůstává cosi, co jej činí před ženami absolutně nedůvěryhodným. Možná, že je to jeho postoj k lásce, který se nikdy dostatečně seriózně nerozvine; jako by na ni hlavní hrdina nebyl připraven,

možná má v životě jiné plány či se chystá na ještě větší, tu pravou lásku. Jeho přístup k ženám mi připomíná slova staré ruské básně:

Život jak cesta daleká
láska zastávka na ní,
odpočiň si, bohu chvála,
pak, zastávko, adié!
Miloval's, já milovala...

Škvoreckého román se dá chápat též jako autorova či Smiřického polemika se sebou samým. Někdy se tyto polemiky projevují v různých dopisech či vystávají v jeho „živoucích proudech vědomí“. Autor si sám v sobě konstruuje vlastní mikrosvět a na vnější svět se dívá s odstupem. Ačkoliv „byl za války v protinacistickém odboji... a ze své vlasti byl vyhnán sovětskými tanky“, nechce už mít nic společného s jakýmkoli politickým hnutím a jako pravý představitel tvůrčího světa touží po svobodě myšlení a duše, což z něj podle mého názoru činí idealistu. Autor klade věčné otázky o důstojnosti jak jedince, tak národa, prostě celé společnosti, v níž žije. Ta společnost, v níž žijeme my, je degradovaná a zkorumpovaná; to je stálý problém celého lidstva. Měly by nicméně existovat určité hranice, „určité hodnoty, za něž stojí za to bojovat“. Otázkou zůstává, zda se lze dočkat odpovědi a zda je vůbec alespoň malá naděje. Škvoreckého román nejen že vyvolává pochybnosti o určitých hodnotách, ale nutí čtenáře hledat argumenty, diskutovat a hlouběji přemýšlet o problémech světa, v němž žijeme.

Dále musíme zmínit Škvoreckého vynikající smysl pro humor, velmi jemný a svobodomyšlný.

Jaký jsou tedy závěry plynoucí z celého románu? Jaké jsou výsledky mučivých let předválečného a poválečného Československa? Zač bojovali a čeho se jim dostalo po roce 1968? Odpovědí budiž jediné slovo – Aloiza. Aloiza je završením románu; konec je logický a dramatický a připomíná mi poslední dialog slavného gruzínského filmu z osmdesátých let, *Pokání* od režiséra Tengize Abduladzeho.

Stará žena ukazuje na cestu a ptá se mladší ženy:

- Vede tahle cesta ke kostelu?

- Ne, odpoví mladší žena.

- Tak na co nám tedy ta cesta je, když nevede ke kostelu?

Z angličtiny přeložil Richard Olehla